

Original Article

A New Investigation into the Works of Imam Bakhsh Sahbai Dehlavi

Mehdi Bagheri¹, Muhammad Khakpur²

1. Introduction

In the 18th and 19th centuries AD, during the Timurid era in India, the subcontinent achieved a prominent position due to the presence of nobles and people of culture, relying on the history of its civilization, as well as a correct understanding of Iranian-Islamic civilization and studying a mixture of these two cultures. Studying and analyzing the works of literary elites of this period in various fields such as linguistics, literary criticism, lexicography, description of texts and Persian grammar confirms this claim. In these works, the element of nationality and supremacy of Iranian writers such as Hazin Lahiji was taken into consideration, while Indian writers stood up to defend their opinions and literary collections. One of the great writers who was able to play an influential role in the subcontinent along with great people like Siraj al-Din Ali Khan Arzu, Ghulam Ali Azad Bilgrami, and Munir Lahori is Imam Bakhsh Sahbai. He has created works in the field of text description, rhetoric, linguistics, and literary criticism, each of which include new insights, and offer new paths for further explorations. The works left by Sahbai show his knowledge and mastery in the conventional techniques of speech, research in Persian vocabulary and terms, text research, perfecting the art of riddles, and the description of Persian books and messages. Despite the considerable achievements of Sahbai, no comprehensive research has been done about his life, works, and thoughts. This article aims to take a small step in introducing him and his contributions.

2. Literature Review

So far, three books have been written in Urdu and three articles have been written in Urdu, English, and Farsi, some of which are hasty transcriptions of the contents of those books. The books, which are among the first-hand sources, are *Imam Bakhsh Sahbai* by Khawaja Muhammad Hamed, *Sahbai: A Brief Introduction* by Muhammad Ansarullah, and *Imam Bakhsh Sahbai Ki Adabi Khadamat* by Muhammad Zakir Hussain. In these three works, useful information can be obtained about Sahbai's life, the circumstances of his martyrdom, and his students; Nevertheless, due to their rarity and being in Urdu, it is difficult for researchers to use them. although the authors of these works provide useful insights about Sahbai, they do not analyze his linguistic and literary views in the text and merely state the subject of the works.

The scholarly article "Bringing Spring to Sahbai's Rose-Garden': Persian Printing in North India after 1857" written by Zahra Shah and published in the book *The Global Histories of Books: Methods and Practices* deals with the life and works of Imam Bakhsh Sahbai, as well as the significant contributions of his students, especially Monshi-e-Din Dayal and Dehram Narin, and the services of these two loyal students in collecting and lithographic printing of the works of their master. Additionally, the author reveals the personal goals and ambitions of people

1. PhD in Persian Language and Literature, University of Tabriz, Tabriz, Iran; email of the corresponding author: mehdi.bagheri1387@gmail.com

 ORCID: [0000-0002-3325-1848](https://orcid.org/0000-0002-3325-1848)

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tabriz, Tabriz, Iran; email: khakpur@tabrizu.ac.ir

 ORCID: [0000-0003-0957-5903](https://orcid.org/0000-0003-0957-5903)

 [10.48308/jhlt.2024.233793.1271](https://doi.org/10.48308/jhlt.2024.233793.1271)

like Nawab Sayyid Muḥammad Ṣiddīq Ḥasan Khān al-Qannawjī and the East Indian conspiracies in preventing the publication and promotion of literary works, especially those of Sahbai, in Persian.

In 2018, Mehdi Rahimpour published an article titled “Sahbai” in the fifth volume of the *Encyclopedia of Persian Language and Literature in the Indian Subcontinent*. This article briefly discusses Sahbai's life and works, highlighting his literary and linguistic characteristics; however, the life events, the circumstances and reasons of Sahbai's martyrdom, his students and their influence in the subcontinent are not addressed. Another article written in Farsi is “Imam Bakhsh Sahbai: The First Persian Teacher of Delhi College” by Seyyedeh Balqis Fatemeh Hosseini and published in the book *Delhi in the Mirror of Persian Literature* under the supervision of Rehana Khatun. Additionally, Pakistani writer Rukhsana Saba authored an article titled “Imam Bakhsh Sahbai: His Life, Works, and Death” published in the Urdu Development Association magazine, volume 95, number 1. Written in Urdu, this article is a summary of the three previously mentioned books and its important feature is the description of some events of the 1857 Delhi revolution and how Sahbai was martyred by the British.

3. Methodology

In writing this article and describing the events of Imam Bakhsh Sahbai's period, in addition to referring to the few sources written in Persian, we have cited various others in Urdu and English. We have tried to describe Sahbai's life, circumstances, and thought by referring to the available sources and criticizing and analyzing them to determine his scientific, linguistic, and literary position in the subcontinent. In parallel with the discussion of Sahbai's feelings and emotions, passions and desires, needs and wishes, we also examine his knowledge and scientific, cultural, and social relations. This article examines Sahbai's life and works focusing on several components: 1- The impact of genetic and other influential factors such as intelligence, talent, heredity; 2- The effect of education on the flourishing of Sahbai's talent; 3- The influence of the era and the living environment of Sahbai; 4- Experiences and mental abilities, knowledge, power of perception and thinking; 5- The role of Sahbai's students in promoting the Persian language in the subcontinent; 6- Sahbai's works.

4. Discussion

The characteristics of the literary figures of the subcontinent in the 18th century, shaped by the rich culture ruling the area, include sobriety, contentment, appreciation, and etiquette. In addition to these characteristics, seclusion, unity of thought, and relentless work ethic which Iqbal Lahori describes as “blood of liver” are the notable behavioral and scientific attributes of this group, including Sahbai. In his treatise *Mathmar*, Khan Arzu examines different dialects, then investigates the works and status of Persian poets and raises the question “Are the works of Persian writers of India considered documented?”. On page 34 of his treatise, Arzu asserts that only those who have worked hard to become among the people of language and are “able to speak” are reliable. In fact, Sahbai was one of those eloquent speakers who spent his life until his martyrdom on the path of learning and writing numerous works in various fields such as text description, grammar, discursive trial and debate, and also in order to train scholarly students, each of whom was unique in his time. After Khan Arzu, literary criticism and linguistics reached new heights with Sahbai.

5. Conclusion

As a result of his genius, research on Persian and Arabic texts and a remarkable memory, Sahbai is considered an opinionated and precise thinker, as well as an innovative critic.

Sahbai's writings about Tarshizi's works such as *Sharh-i Se Nathr-i-Zuhuri* and *Sharh-i Minabazar* alongside his critical treatises like *Nata'ij-i-Afkar*, *I'la'-al-Haq*, and *Qol Faisal* are of great importance among his prose works.

Keywords: Sahbai, biography, works, students, Indian subcontinent

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۳۱ تا ۵۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۵

نگاهی نو به احوال و آثار امام‌بخش صهبایی دهلوی

مهدی باقری^۱، محمد خاکپور^۲

چکیده

نقد آثار برجسته در تمام اعصار آفرینش‌های ادبی حضور داشته است. در قرن دوازدهم هجری امام‌بخش صهبایی یکی از سخنوران و نویسندگان نامی فارسی‌شبه‌قاره در قرن دوازدهم هجری و هیجدهم میلادی به شمار می‌رود که در زمینه‌های نقد ادبی، شرح‌نویسی، دستورنویسی و شاعری سرآمد روزگار خود بود. اما بر خلاف ارزش‌های فراوانی که دیدگاه‌ها و آثار صهبایی دارد، تا کنون آن‌طور که باید به زندگی و آثار او پرداخته نشده است. معرفی امام‌بخش صهبایی، آثار و نقش تأثیرگذار شاگردان او در ترویج زبان فارسی در شبه‌قاره مهم‌ترین رهاورد این پژوهش است. علاوه بر این از رهگذر این پژوهش نقش صهبایی در قلمرو شرح‌نویسی و عرصه‌های دیگری چون نقد ادبی و مباحث زبان‌شناختی مشخص می‌شود. در این پژوهش برآنیم با رویکرد تحلیلی و توصیفی، زندگی و نتایج کوشش‌های جان‌فرسای صهبایی را هم به لحاظ تربیت شاگردان برجسته و هم به یادگار گذاشتن آثار گران‌سنگ، از طریق استناد و مراجعه به منابع مؤثق، اعم از فارسی و اردو مورد بررسی قرار دهیم.

کلیدواژه‌ها: صهبایی، زندگی‌نامه، آثار، شاگردان، شبه‌قاره.

۱. مقدمه

آشنایی هندیان با ادب فارسی از قرن پنجم به بعد و ظهور نویسندگان و شعرای بزرگی چون هجویری، ابوعبدالله روزبه نکتی لاهوری، مسعود سعد سلمان، ابوالفرج رونی، امیرخسرو، حسن دهلوی، حمید قلندر، ظهیر دهلوی، شهاب مهمره و مولانا مطهر، کم‌کم شبه‌قاره را به یکی از مراکز مهم ادبیات فارسی تبدیل کرد، البته نقش دربارها و حکام در این روند با آنکه اغلب ترک نژاد بودند، انکارناپذیر بود. این زمینه‌های تاریخی - فرهنگی سرانجام در دوره تیموریان هند به اوج خود رسید. اهل فرهنگ شبه‌قاره از یک سو با آنکا به سابقه تمدن خود و از سوی دیگر با درک مشخصی از تمدن ایرانی - اسلامی و تحصیل‌آمیزه‌ای از این دو فرهنگ به جایگاه ویژه‌ای دست یافتند. اگر در حوزه خلاقیت در ادبیات فارسی سهم ایرانیان بیشتر باشد، بدون شک در زمینه تحقیقات ادبی، به‌ویژه نقد ادبی، بیشترین سهم از آن نویسندگان و دانشمندان شبه‌قاره هند است. با مطالعه آثار کسانی چون خان آرزو، میرغلام‌علی آزاد بلگرامی، وارسته سیالکوتی، امام‌بخش صهبایی و... به وضوح شاهد این مدعا هستیم. در قرن هجدهم میلادی نقد ادبی با آثاری چون تنبیه‌الغافلین، سراج منیر، داد سخن تألیف سراج‌الدین خان آرزو و رساله کارنامه اثر منیر لاهوری و نقد قصیده قدسی مشهدی به طور رسمی و علمی به عنوان شاخه‌ای از ادبیات محسوب شد و حتی در مراکز آموزش عالی هند در دهلی و آگره این شاخه ادبی تدریس شد. یکی از دلایل ایجاد نقد ادبی در شبه‌قاره این بود که در تذکره‌هایی چون «کلمات‌الشعرا، سفینه خوشگو، تذکره شعرای کشمیر، گل عجایب، خزانه عامره که نوشته شد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۳۴) به عنصر ملیت و برتری‌طلبی قومی نویسندگان ایرانی توجه نشان دادند و در

mehdibagheri@tabrizu.ac.ir

ORCID: 0000-0002-3325-1848

khakpour@tabrizu.ac.ir

ORCID: 0000-0003-0957-5903

doi: 10.48308/hlit.2024.233793.1271

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

مقابل ادیبان هند در مقام دفاع برآمدند. امامبخش صهبایی یکی از منتقدان ادبی مشهور روزگار خود بود و تدریس دروس مربوط به نقد ادبی و نقد متون را بر عهده داشت. با زبان فارسی و عربی آشنایی نسبتاً کاملی داشت و لغت و بلاغت را خوب آموخته بود، اما آنچه بیش از هر چیز دیگر مایه شهرت وی گردیده، قدرت و نیرومندی او در نقد ادبی است. می‌توان گفت بعد از خان آرزو، صهبایی نقد ادبی را در زبان فارسی هویتی مستقل بخشید. آن را بر پایه مبانی علمی زبان‌شناسی و بلاغت و لغت پی‌ریزی کرد. اغلب آثار او به گونه‌ای با نقد ادبی ارتباط دارد. در تاریخ ادبیات به صهبایی، زندگی و نقش علمی او، با وجود نگارش بیش از بیست رساله در حوزه‌های مختلف دانش‌های ادبی، چندان توجهی نشده است، پس معرفی و تبیین عقاید او با تکیه بر آثارش ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۱. بیان مسئله

یکی از ادیبان بزرگ که توانست در کنار بزرگانی چون سراج‌الدین علی‌خان آرزو، غلام‌علی آزاد بلگرامی و منیر لاهوری نقش تأثیرگذاری در شبه‌قاره داشته باشد، امامبخش صهبایی است. او نویسنده آثار در حوزه شرح، بلاغت، دستور و نقد ادبی است که هر یک شامل نکات تازه‌ای در حوزه‌های مختلف ادبی است که هر یک می‌تواند جایگاه پژوهشی برای محققان باشد. آن‌گونه که سر سید احمدخان، نویسنده تذکره دهلی، جامعیت علمی صهبایی را در فنون متعارفه سخنوری چون تحقیق لغت و اصطلاحات فارسی دری، تدقیق مقامات کتابی [تحقیق متن] و تکمیل عروض و قافیه و استكمال فن معما، شرح کتب و رسائل فارسی می‌داند» (احمد خان، ۱۹۶۵: ۱۳۸). شرح زندگی، شاگردان، آثار و تبیین نظریه‌های زبانی و ادبی صهبایی جزء آن موارد ضروری است که در پژوهش‌های ادبی به خصوص زبان فارسی جایگاهی نداشته و اکثر منابع هم به زبان اردو است. صهبایی به غیر از اشاره‌ای گذرا در رساله شرح مینابازار به فرزندان خود- عبدالعزیز و عبدالکریم سوز- که بهانه شرح بود، در دیگر آثار خود به زندگی خود نپرداخته است. امروزه یکی از بایسته‌ترین پژوهش‌های ادبی در امتداد تصحیح رساله‌های انتقادی و تذکره‌های ادبی این روزگار، شناسایی و تحلیل نظرگاه‌های محققانه ادیبان این دوره و این دیار است. در این میان، امامبخش صهبایی جایگاه خاص خود را دارد پس دو سؤال اساسی تحقیق حاضر این است:

۱. امامبخش صهبایی کیست و چرا آثار صهبایی مخصوصاً در نقد و تحلیل متون ادبی از ارزش و اهمیت بالایی برخوردار است؟

۲. جایگاه صهبایی در پیش‌آهنگی قافله نقد ادبی و دانش‌های ادبی دوره خود تا چه حد است؟

برای یافتن پاسخ پرسش‌های مذکور به منابع مختلف به زبان اردو، انگلیسی و چند منبع فارسی رجوع شده و به روش توصیفی- تحلیلی زوایای مختلف زندگی این ادیب فرهیخته مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تا کنون حدود سه مقاله به زبان‌های مختلف اردو، انگلیسی و فارسی در قالب تک‌نویس و گاه به اشاره و شناسه‌وار و سه کتاب به زبان اردو نوشته شده است که تعدادی از آن مقاله‌ها رونویسی شتاب‌زده‌ای از مطالب این کتاب‌ها است. از منابع دست اول می‌توان به سه کتاب امامبخش صهبایی تألیف خواجه محمد حامد؛ کتاب صهبایی: یک مختصر تعارف از محمد انصارالله و کتاب امامبخش صهبایی کی ادبی خدمات از محمد ذاکر حسین (۲۰۰۲) اشاره کرد و هر سه به زبان اردو تألیف شده است و در این سه اثر اطلاعات مفیدی در مورد زندگی، چگونگی شهادت و شاگردان صهبایی یافت اما چون به زبان اردو نوشته شده‌اند، بنابراین استفاده از کتاب برای محققان ادبی فارسی زبان سخت است و در ضمن این سه اثر بسیار کم‌یاب هستند. در این سه اثر، مؤلفان با وجود اینکه اطلاعات مفیدی در مورد صهبایی به دست می‌دهند، به تحلیل دیدگاه‌های زبانی و ادبی صهبایی در متن آثار نپرداخته‌اند و فقط به بیان موضوع آثار اکتفا کرده‌اند. در مقاله‌ای که زهرآشاه (2011) به طریقی عالمانه نوشته است به

زندگی امام‌بخش صهبایی، آثار او و شاگردان و نقش تأثیرگذار شاگردان او به خصوص «منشی‌دین دیال»، دهرام نارین^۱ و خدمات این دو شاگرد وفادار در جمع‌آوری و چاپ آثار استاد به چاپ سنگی اشاره شده است. همچنین نویسنده از اغراض شخصی و جاه‌طلبی افرادی چون نواب صدیق حسن‌خان قنوجی و توطئه‌های هند شرقی در ممانعت از نشر و ترویج آثار ادبی به ویژه، آثار صهبایی به زبان فارسی پرده برمی‌دارد. رحیم‌پور در مدخلی در دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره با عنوان «صهبایی» (۱۳۹۸) به صورت مختصر به زندگی صهبایی و آثارش پرداخته است. ویژگی مهم مقاله اشاره به ویژگی‌های ادبی و زبانی صهبایی در این رساله‌ها است. اما به وقایع زندگی، چگونگی و دلیل شهادت، و شاگردان و نقش تأثیرگذار آنها توجه نکرده است. مقاله دیگری درباره صهبایی به زبان فارسی از فاطمه‌حسینی با عنوان «امام‌بخش صهبایی: اولین استاد فارسی دلی کالج» وجود دارد که در کتاب دهلی در آئینه ادبیات فارسی به چاپ رسیده است. این مقاله نیز اشاره‌ای گذرا به زندگی صهبایی و آثار او است، نکته مهم در این مقاله، نقش تأثیرگذار صهبایی به عنوان استاد در دانشگاه دلی و تدریس دروس فارسی در این دانشگاه به خصوص نقد ادبی برای اولین بار است. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «امام‌بخش صهبایی: حیات، آثار اور ممات» (۲۰۱۹) صبا نویسنده پاکستانی به زبان اردو خلاصه‌ای از سه کتاب مذکور به زبان اردو ارائه می‌دهد و ویژگی مهم این مقاله، شرح بعضی وقایع انقلاب ۱۸۵۷ میلادی دهلی و توضیح نحوه شهادت صهبایی به دست انگلیسی‌ها است.

۲. نام و تخلص

امام‌بخش معمای، متخلص به صهبایی بیشتر به صهبایی شهرت دارد و در چهار رساله خود با نام‌های شرح سه‌نثر ظهوری، شرح مینابازار، نتایج الافکار و إعلاء الحق صریحاً خود را «صهبایی» می‌نامد. چنان‌که همین نام را برای تخلص شعری خود برگزیده است:

بیار آن جام و بند از شیشه بگشا
ز بس مشتاق صهبای تو بودم

بشو آلودگی‌هایم به صهبا
تخلص نیز «صهبایی» نمودم

(صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۹۴)

او در بین اهل ادب به این عناوین شهرت دارد: امام‌بخش صهبایی (همان، بخش تقاریظ، ۷۷۲)، امام بخش دهلوی (همان، ۷۷۴)، امام بخش معمای (همان، ۸۱۱)، صهبایی دهنوی (همان، ۸۱۱).

۳. ولادت، نسب و زادگاه صهبایی

تولد او بنا بر قراینی در ۱۲۱۷ق/۱۸۰۲-۱۸۰۳م. و سال شهادت او را در صفر ۱۲۷۵ق/سپتامبر ۱۸۵۸م حدس زده‌اند. (حامد، ۱۹۸۲: ۵۴؛ نوشاهی، ۱۳۹۱: ج ۳: ۱۹۴۲). سلسله نسب وی از طرف پدر به خلیفه دوم و از جانب مادر به عبدالقادر گیلانی (۴۷۱-۵۶۱ق) می‌رسد (صابر دهلوی، ۱۹۶۶، ج ۱: ۱۳۷؛ احمد خان، ۱۹۹۲، ج ۲: ۱۷۶؛ قنوجی، ۱۲۹۳: ۴۱۲). نیاکانش از شهرستان تانیسر^۲ (استان هریانه هند) به دهلی نقل مکان کرده‌اند و در شهر دهلی در ناحیه‌ای که معروف به کوچۀ «چیلان» است، اقامت گزیدند (کریم‌الدین، ۱۹۸۳: ۴۱۳؛ قادری، ۱۹۴۱: ۱۸۸؛ حامد، ۱۹۸۲: ۵۲). صهبایی در این شهر چشم به جهان گشود. وی در غزلی به مولد خود چنین اشاره داشته است:

حسن ز دهلی و من هم ز دهلی لیکن این بنگر
که قطره هم نم و هم در بود یک لبر نیسان را

(صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۲۸۱)

تانیسر شهری بود قدیمی و تاریخی در ایالت هریانه، در دوره شاه عالم ثانی (۱۱۷۳-۱۲۲۱ق/۱۷۵۹-۱۸۰۶م)، امام‌بخش صهبایی ساکن

این شهر بود و مردم تانسیر به وی عقیدت و ارادت فراوانی داشتند. حکیم قدرت‌الله قاسم درباره‌ی وی نوشته است: «تانسیری، تخلص شاه امام‌بخش تانسیری است. وی درویشی است نیک نهاد، سعادت‌بنیاد، از سلسله‌ی عالیه‌ی قادریه رضوان-الله تعالی علیهم اجمعین- که نسبت ارادت به یکی از اولادِ اسجد حضرت قمیش قادری قدس سره دارد و اوقات شبانه‌روزی خود درویشانه به سر می‌برد. گاه‌گاه به طور خود شعر موحدانه از طبعش می‌تراود» (قاسم، ۱۹۳۳: ۳۷۹).

پدر صهبایی، «مولانا محمدبخش که علم‌دوست و پایند شریعت بود، از تانسیر به دهلی مهاجرت کرد. وی به سبب شرافت خانوادگی خود در دهلی مقام والایی داشت او با نیاکان "سرسید احمدخان" نیز روابط داشته است. مولانا محمد بخش دو پسر و دو دختر داشت. برادر صهبایی که "پیربخش" نام داشت، در ۱۲۱۸ق/۱۸۰۳م به دنیا آمد. وی در طب، شاگرد حکیم نصرالله و احسن‌الله بود» (احمد خان، ۱۹۵۵: ۵۰-۵۱).

۳-۱. استاد صهبایی

او زبان‌های فارسی و عربی را از یکی از مشهورترین استادان زمان خود، عبدالله خان علوی، فراگرفت. صهبایی علاقه‌ی فراوانی به استاد خود داشت و نمونه‌ای از مراسلات و نامه‌های خود را با استاد خود در رساله‌ی بیاض شوق پیام با عنوان «شوق‌نامه» یا «نیازنامه» آورده است. صهبایی در یکی از نامه‌های خود، استاد خود را به «همای سعادت» و خود را همانند سایه‌ی آن هما می‌داند و در مدح استاد خود کار به آنجا می‌کشد که حتی هما، پرنده‌ی سعادت، این عطیه را از وجود شریف عبدالله علوی دارد: «تسلیم‌نگاری نیاز صهبایی صفحه‌ی این قرطاس را بی‌تحریر نقوش عقیدت نگذاشت تا مرتسم صفحات خواطر گردد که از سجده‌طرازان آن آستان جرأت عرض بی‌اختیاری همین غبار ناتوان دارد و گستاخی پابوس خدام از جیب همین نقوش پا سر برمی‌آرد وزین روزها که خاک مین‌پوری بر سر آرزوها می‌افشاند، اگر سایه‌ی خدام آقاي فیض‌التزام بال همای بر سر عقیدت؛ سرشت وانمی‌نمود، وحشت‌افزائی این سواد بر همان تقاضای گریبان چاکی می‌افزود» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۱۴۱).

۴. مقام صهبایی در حکم معلم و استاد دانشگاه

او در ایام جوانی، معلمی سرخانه را به عنوان شغل اختیار نموده به فرزندان اعیان و اشراف و ثروتمندان عصر خود زبان و ادب فارسی را تدریس می‌کرد. «برادرش "پیربخش" با دربار اکبر شاه ارتباط داشت. برادرزاده‌ی او یک شاعر ریخته‌آ بود» (shah, 2001: 194) در سال ۱۸۴۲ میلادی/۱۲۵۸ ه.ق، کالج دهلی تأسیس شد و انگلیسی‌ها ساختار آموزشی هند را تغییر دادند و سعی در پی‌ریزی سیستم آموزشی کشور خود در آن کشور به خصوص کالج دهلی بودند. یکی از تغییرات مهم انگلیسی‌ها، ایجاد رشته‌ی زبان فارسی و تدریس مستقل آن به عنوان یک رشته‌ی تحصیلی در کنار رشته‌های مربوط به زبان لاتین و یونانی بود. و دانشجویان می‌توانستند این رشته را - که اکثر متون سنتی زبان و ادبیات فارسی بود - انتخاب کنند.

برای تدریس زبان فارسی نیاز به مدرس (دانشیار) داشتند و این سمت را به استادان برجسته‌ی فارسی آن زمان مانند میرزا اسدالله خان غالب دهلوی و حکیم مؤمن خان^۴ متخلص به مومن پیشنهاد کردند، اما این دو استاد، به سبب شرایط متداول در کالج از پذیرفتن آن امتناع ورزیدند. امام‌بخش صهبایی به علت اینکه دچار تنگی معیشت گشته بود، این وظیفه را پذیرفت و در قبال آن خدمت، ۴۰ روپیه ماهیانه به وی پرداخت می‌گردید و چون معلمی با استعداد، باسواد، در امر تدریس کوشا و خلاق بود، بعدها ۱۰ روپیه به حقوق وی اضافه شد. پس از مدتی مدیر گروهی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه به او سپرده شد.

۵. خلق و خوی صهبایی

صهبایی شخصیت بی‌نهایت محبوبی داشت. وی دارای شایستگی‌های فراوانی بود و این به واسطه‌ی اصالت و نجابت خانوادگی وی و اخلاق و منش والای وی حاصل شده بود. وی شخصی نیک‌سرشت، جدی، با اخلاق، بی‌ریا و صاف و صادق بود. با تمام مسلمانان و هندوها از بزرگ و کوچک

با خوش‌رویی و خلوص رفتار می‌کرد. او بدون توجه به مذهب و قومیت و رتبه و مقام هر شخص چنان با خلوص و خوش‌رویی با او رفتار می‌کرد که آن شخص شیفته و مجذوب او می‌گشت. بدین علت در حلقهٔ احباب ایشان هم مسلمان و هم هندو دیده می‌شود.

۶. معاشران صهبایی

از آن جایی که سر سید احمدخان دوست صمیمی صهبایی بود، مکرراً به خلوص و محبت صهبایی اشاره می‌کند. مولانا حالی هم دربارهٔ دوستی و اُفت صمیمانه آن‌ها می‌نویسد: «دوستی سر سید با مولانا صهبایی به درجه‌ای از اخوت رسیده بود که مایهٔ رشک جهانیان بود» (احمد خان، ۱۹۳۹: ۳۲۵).

صهبایی با اینکه با بزرگان و منصب‌داران شهر ارتباط خوبی داشت، اما به دلیل ذوق ادبی بالا اُفت و دوستی با شاعران و ادیبان مشهور آن عصر را بر دیگران ترجیح می‌داد. از دوستان وی می‌توان به مفتی صدرالدین آزرده، حکیم مومن خان مومن، حکیم آغا جان عیش، مولوی مملوک علی، مولوی کریم‌الدین (مؤلف طبقات الشعرا)، میرزا اسدالله خان غالب، شیخ ابراهیم ذوق، شاه نصیر، نواب مصطفی خان شیفته و دکتر اسپرنگر اشاره کرد. علاوه بر این او با عالمان و حکیمان برجستهٔ این عصر، مانند حکیم مولانا فضل حق خیرآبادی، حکیم احسن‌الله خان و ... نشست و برخاست داشت.

۷. خانواده و فرزندان

در مورد خانواده و فرزندان مولانا صهبایی اطلاعات زیادی در دسترس نداریم. فقط می‌دانیم که او صاحب دو پسر و یک دختر بوده است. پسر بزرگ ایشان، مولوی عبدالعزیز بود که در شعر «عزیز» تخلص می‌کرد و پسر کوچک او، مولوی عبدالکریم سوز نام داشت که تخلص شعری «سوز» بود. پسران مولانا صهبایی باسواد، عالم و متدین، شاعر، اهل ذوق و از سرآمدان روزگار خویش بودند.

به محاسن و استعدادهای ایشان نه تنها ادیبان و تذکره‌نگاران مشهور آن دوره اشاره دارند، بلکه تذکره‌نویسان دوره‌های بعد هم به محاسن ایشان اعتراف کرده‌اند. «لاله سری رام» در مورد پسر بزرگ صهبایی می‌نویسد: «عزیز مولوی، محمد عبدالعزیز فرزند بزرگ مولانا امام‌بخش صهبایی، دارای استعداد معقولی بود. در شاعری شاگرد پدر عالی مقام خود بود. در ایام انقلاب علیه انگلیسی‌ها در ۱۸۵۷ م. به دست لشکریان فاتح، یعنی انگلیسی‌ها، بی‌گناه شهید شد. استعداد ذاتی شاعری او بالا بود، شعر را بسیار دلنشین می‌سرود. تخیلات ظریف و شاعرانه داشت و زبان شعر او سلیس بود.» (لاله‌سرای، ۱۹۰۸، ج ۵: ۵۸۵).

او در مورد دومین فرزند صهبایی، مولوی عبدالکریم سوز چنین می‌نویسد: «شاعری جادویان، بی‌نظیر، جانشین کوچک و شاگرد بزرگ خسرو اقلیم سخن‌آرایی؛ حضرت مولوی امام‌بخش صهبایی بود. در نقد سخن و فن تحقیق در جهان مشهور است. در عربی، فارسی صاحب کمال، در منطق حکمت و دیگر علوم و هنرها در نهایت پختگی بود. دارای کمالات و اخلاق ستوده تا پایان روزگار خود بود. بسیار خلاق و مردم‌دار بود... در بیشتر قوافی چندین غزل سروده و توسط شاگردان خود برای مردم ارائه می‌داد. در کسب تعریف و تمجید از شنوندگان از اهل محفل، گوی سبقت می‌ربود. در سال ۱۲۷۲ هجری در ۲۳ سالگی در عنفوان شباب به دست انگلیسی‌ها بی‌گناه شهید شد. کلیات ضخیم و دست‌نویس او نزد "لاله بنارسی داس غمگین" موجود بود، اما بسیار جای تأسف است که بعد از وفات او به خاطر کم‌توجهی وارثین از بین رفت.» (همان، ج ۴: ۲۸۲)

۸. شاگردان صهبایی

صهبایی پانزده سال در دانشکدهٔ دهلی زبان فارسی تدریس کرد و بسیاری از شاعران و ادیبان فارسی و اردو زبان از شاگردان و تربیت‌یافتگان این عالم علمی و ادبی بودند. مولوی کریم‌الدین در تذکرهٔ طبقات الشعرا به معرفی مختصری از شاگردان صهبایی پرداخته است.

۸-۱. نثار علی نثار

«میرنثار بن مولوی عبداللّه ... که پدرش استاد تعلیم محمد شاه پادشاه گورکانی و پدربزرگ میرنثار، مولوی اشرف صاحب، معلم عالم‌گیر بود» (احمدخان، ۱۹۵۵: ۱۴۸). «او در شاهجهان‌آباد زندگی می‌کرد. او نزد مولانا امام‌بخش صهبایی و مولوی عبداللّه علوی زبان فارسی را آموخت» (کریم‌الدین، ۱۹۸۳: ۱۴۴). میرنثار یکی از ارزشمندترین خوشنویسان زمان خود بود. دیوان بهادر شاه ظفر را کتابت کرد و در سال ۱۸۵۰ در مطبع سلطانی به چاپ رساند» (انصاراللّه، ۲۰۰۱: ۱۴۴).

۸-۲. محمد حسین هجر انصاری

از قاضی‌زادگان قصبه جیور (بلند شهر) بود. شعر و ادبیات فارسی را از صهبایی آموخت. در انشای نظم و نثر دستی داشت. هجر انصاری تقریظی بر چاپ اول قول فیصل هم نوشته بود» (احمد خان، ۱۹۵۵: ۱۴۸).

۸-۳. دهرم (یا دهرام) نارین

«از شاگردان صهبایی و کتاب‌های فارسی امام‌بخش را به زبان اردو ترجمه کرده است و قول فیصل را در ۱۲۸۷ق/۶۲-۱۸۶۱م از طرف مطبع نظامی در کانپور به چاپ رسانده است و یکی از عزیزترین شاگردان صهبایی بود. او مردی مؤدب، خردمند، باهوش و تیزبین است. او کتاب‌های زیادی را ترجمه کرده است. بین سال‌های ۱۸۴۷م تا ۱۸۵۰م او حدود بیست و دو یا بیست و سه سال داشت» (انصاراللّه، ۲۰۰۱: ۱۴۵).

۸-۴. اجو دهیا پرشاد

در شعر «مبتلا» تخلص می‌کرد و به زبان اردو دیوانی را به یادگار گذاشت. وی در سده ۱۳ق، در عهد حکومت مهاراجه رنجیت سینک بر پنجاب، در لاهور می‌زیست و منصب تحصیل‌داری امور مالی داشت. اجودهییا علاوه بر مشاغل دولتی به شعر و ادب، به‌ویژه ادبیات فارسی علاقه‌مند بود. او در لاهور با برخی از دولتمردان از جمله نماینده دولت انگلیس، جورج مک گرگور دوستی داشت و به درخواست او کل فرهنگنامه تحفه پنجاب را تدوین کرد و این کتاب، فرهنگ‌نامه‌ای است به زبان‌های فارسی، اردو و پنجابی و هندی در چند بخش و اثر دیگر او وقایع جنگ سیکهان که به وقایع دو جنگ سیک‌ها و انگیزی‌ها در پنجاب می‌پردازد. (احمد و شمس، ۱۳۸۴: ۲۴۶).

۸-۵. شاهزاده میرزا پیاری‌رفعت

در آغاز زندگی در شعر از حافظ عبدالرحمان تقلید می‌کرد. زبان و ادبیات فارسی پیش صهبایی آموخت و دیوانی از او باقی مانده است. (انصاراللّه، ۱۹۶۹: ۱۴۸).

۸-۶. منشی دین‌دیال

از شاگردان خاص امام‌بخش بود و کلیات صهبایی را ترتیب داد. عشق دو طرفه شاگردی و استادی را می‌توان از این روایت دریافت که یک بار او یک کلاه مخملی را به عنوان هدیه برای استاد فرستاد و استاد از دریافت هدیه از شاگرد بسیار خوشحال شد. او این کلاه را همانند تاجی دانست و به شاگرد نوشت: «کلاه مخملی افسری آرزومندان به جا آورده و به بیدماغان گوشه محرومی امداد کرد» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱، بیاض شوق پیام: ۱۵۶)

منشی دین‌دیال، شاگردان امام بخش صهبایی را به دو دسته تقسیم می‌کند: «جرگه تلامذه مولانا صهبایی دوگونه است: یکی به اینار نقود کلامش دست سخا گشاده تا گرسنه چشمان فواید علوم ذخیره نعمت‌ها بردارند، دیگر چون فرومایگان پست‌همت آن جواهر زواهر را به دُرچ خفا

نهاده تا گاهی در عالم تنگدستی معانی و وسعت میدانِ قدردانی از نام خود بر طبقِ جوهرفروش گزارند». (همان، ۸۰۷).
از شاگردان صهبایی نام بالدف سینگ^۵ و میرزا قادربخش صابر در تذکره گلستان سخن آمده است.

۹. نقش شاگردان صهبایی در چاپ و ترویج فرهنگی آثار استاد در شبه‌قاره

در سال ۱۸۵۷، شورش هند سراسر شمال هند را فرا گرفت و یک سال بعد، کمپانی هند شرقی جایگزین حکومت مغولی گشت و با فروپاشی آخرین بقایای قدرت مغول، پایگاه‌های حمایتی زبان فارسی از نظر فرهنگی و اجتماعی از بین رفت. همان‌طور که "سانجی جوشی" نشان داده است، شیوه زندگی اجتماعی و سیاسی به طور چشمگیری تغییر کرد و منجر به ظهور انواع جنبش‌های اصلاحی طبقه متوسط شد؛ زیرا بومیان شمالی سعی کردند، ساختار زندگی خود را با خواسته‌های حاکمان جدید وفق دهند» (shah, 2001). فرانسیس پریچت^۶، آیندیتا گوش^۷ و دیگران تحقیقات بسیار خوبی در مورد ظهور اسلوب‌های زیباشناسی جدید در عرصه ادبی و گرایش‌های فکری جدید پس از ۱۸۵۷ به‌ویژه در ادبیات اردو که در هند و بنگال گسترش یافته بود، به عمل آوردند. در مقابل، زبان فارسی با ظهور "هند مدرن" کم‌کم رونق گذشته خود را از دست داد. شبه‌قاره در سال‌های پس از ۱۸۵۷، شاهد تغییرات مهمی در ساختار زبانی فرهنگی و اجتماعی بود. با تقویت دولت استعماری در مدارس و کالج‌ها، زبان‌های محلی و همچنین انگلیسی به یک محرک اصلی برای انجام تغییرات ساختاری در حوزه زبانی، فرهنگی و اجتماعی و همچنین شکل‌گیری ژانرهای جدید تبدیل شد. در این برهه زمانی، نمی‌توان تصور کرد که زبان فارسی به‌تدریج رو به نابودی و افول گام برمی‌دارد؛ زیرا با وجود تلاش‌های ارزنده ادیبانی چون صهبایی و شاگردانش، زبان فارسی ظرفیت و قدرت آن را داشت تا در منطقه شبه‌قاره آثار درخشانی را در گستره بزرگی ترویج دهد. همین عامل باعث شهرت مؤلفان این آثار، منطقه زندگی و مروّجان آن گردید و این امر نشان از جهان‌شمول بودن زبان فارسی داشت. با توجه به حمایت مؤسسات خصوصی و دولتی، زبان فارسی به حیات خود ادامه می‌داد و چاپ سنگی آثار گوناگون به این زبان در دهه‌های ۱۸۶۰ و ۱۸۷۰ رونق گرفت. پس از این مقدمه کوتاه، اهمیت کار شاگردان صهبایی در چاپ و ترویج آثار او بعد از شهادت در شبه‌قاره مشخص می‌گردد.

شبکه ارتباط صمیمانه صهبایی با دانشجویانش موجب گردید حتی بعد از شهادت وی شاگردانش لحظه‌ای از او غفلت نکنند و همین پای‌بندی به حق استادی، باعث حفظ، چاپ و گسترش آثار او در دهلی و منطقه شبه‌قاره گردید. جلد اول کلیات صهبایی در سال ۱۸۷۸ م، یعنی سه سال بعد از شهادت او، منتشر شد و حتی کلیات صهبایی در دو جلد در مطبع نظامی واقع در کانپور چاپ شد. منشی دین‌دیال، شاگرد صهبایی این ابتکار عمل را به دست گرفت و آثار صهبایی را چاپ کرد. منشی دیال در مقدمه جلد ۱ می‌نویسد: «نسخه‌های خطی صهبایی را از کتابخانه‌های شاگردان او جمع‌آوری کرد؛ به عنوان مثال از کتابخانه دهرام نارین، محمدحسین هجری و بالدف سینگ، بسیاری از این افراد مناصب تاثیرگذاری داشتند» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۸۰۸). آن زمان که کلیات صهبایی چاپ شد، منشی دین‌دیال، میرمنشی بوپال^۸ بود. زمانی که دهرام نارین ارتقا رتبه یافت و میرمنشی ایالت "این‌دور"^۹ (در مرکز کشور هند) شد. دهرام نارین در سیستم آموزشی وابسته انگلیس به خاطر ترجمه کتاب‌های انگلیسی به اردو شناخته شده بود.

در روزگاری که به قول پریچت: «با نفوذ استعمار انگلیس، در حوزه زبان گرایش عامه به زبان اردو افزایش یافت و در حوزه ادبی، بعضی ژانرهای ادبی نو به زبان اردو شکل گرفت و به این زبان چاپ گردید» (shah, 2001).

این میراث به ثمر رسیده زبان فارسی در طول نسل‌ها در شبه‌قاره هند، مهم‌ترین سرمایه فرهنگی برای طبقه منشیان بود. افرادی چون دین‌دیال، دهرام نارین و محمد حسین هجر توانستند توانایی‌های خود را بعد از ۱۸۵۷ بیشتر با خواسته‌های جامعه خود تطبیق دهند. این یک گروه مجرب و باسواد، زبان فارسی را تنها معیار چاپ اثر نمی‌دانستند، بلکه به جنبه‌های ادبی و فاخر بودن متن نگارش آن به نثر مترسلاانه، اقبال

عمومی مخصوصاً دانشجویان و طالبان علم و استفاده نویسنده از تجربه عاطفی خود در نگارش آن آثار اهمیت می‌دادند. تلاش‌هایی چنین از طرف شاگردان صهبایی، باعث شکل‌گیری نهضتی در صنعت چاپ در هند گردید که کمترین تأثیر آن، چاپ آثار سنگی بود. منشی نول کشور، ناشر، روزنامه‌نگار، مترجم، شاعر و فارسی‌پژوه شبه‌قاره است. او در مدتی کوتاه با تلاش پشتکار به گسترش چاپخانه خود پرداخت و با تهیه سیصد دستگاه چاپ دستی، در دیگر شهرهای هند نظیر کانپور، دهلی و لاهور نیز چندین شعبه ایجاد کرد. کار وی در ابتدا به چاپ و انتشار کتاب‌های درسی، فارسی و عربی و اردو محدود می‌شد، اما پس از توسعه چاپخانه، انتشار کتاب‌های مهم‌تر و نسخه‌های خطی علمی و ادبی و تاریخی و فنون مختلف را مورد توجه قرار داد. خدمات ارزنده وی منحصر به چاپ کتاب و دایر نمودن چاپخانه نیست، بلکه ترویج و گسترش زبان و ادبیات زبان فارسی در هند و آشنا کردن مردم با عقاید دیگر و تبادل آرای ادیان و ایجاد همبستگی یاد وی را در خاطر‌ها زنده نگاه می‌دارد» (عامر، ۱۳۷۹: ۵۱).

۱۰. محافل ادبی روزگار صهبایی

در عصر صفویه در شبه‌قاره هند، به موجب ارزش و اهمیت بالای زبان فارسی در بارگاه گورکانیان، ثروت‌های هنگفت شاهان آن سلسله، حمایت‌های همه‌جانبه آنان از شعرا و ادبا به‌ویژه مسافران هند از دیار ایران، بستر بسیار مناسبی را برای اعتلای شعر فارسی و دانش‌های مرتبط با آن از جمله زبان‌شناسی، سبک‌شناسی و نقد ادبی فراهم ساخته بود. به همین دلیل در این دوران و بیشتر از سراج‌الدین علی‌خان آرزو از سر احساس نیاز به یادگیری هر چه بهتر زبان فارسی اقداماتی نیز در امر تذکره‌نویسی، فرهنگ‌نویسی و دست‌نویسی و حوزه‌های یاد شده به عمل آمده بود. خان آرزو بنا به موقعیت‌شناسی و به سابقه نبوغ و استعداد خویش به طور جدی به این عرصه وارد شد و به تکمیل و رفع نقایص کارهای پیشینیان پرداخت و دیدگاه‌های تازه خویش را در قالب کتاب و رساله به آیندگان به یادگار گذاشت. قطعاً اگر چنین فضایی نبود و چنین اقدامات نیک هر چند ناقص و دارای اشکال در میان نبود از سراج و آثار او امروز ما بی‌بهره بودیم. گفتنی است در آن تذکره‌ها به نمونه‌هایی از نقد ادبی و در فرهنگ‌نامه‌ها به مباحثی در حوزه زبان و دستور پرداخته شده بود. سراج‌الدین علی‌خان آرزو در شاهجهان‌آباد (دهلی فعلی) بنای انجمن ادبی ای (انجمن حافظ، انجمن نظامی و انجمن صائب در تهران) را نهاد که محل تجمع شاعران بود و هر پانزده روز یک بار در خانه خود برگزار می‌کرد. این محافل ادبی گاهی در منازل ادبای بزرگ آن زمان مانند مولانا فضل حق خیرآبادی، مفتی صدرالدین متخلص به آزرده و نواب مصطفی‌خان متخلص به "شیفته" و "رخشان" در روزهای معینی تشکیل می‌گردید. گاهی این محافل نقد و مشاعره ادبی در دیوان عمومی "قلعه سرخ"، دهلی تحت سرپرستی "بهادرشاه"، آخرین فرمانروای سلسله مغول بابر، متخلص به ظفر و تالار کالج دهلی نیز برپا می‌شد. در این مجالس تنها سخنورانی شرکت می‌کردند که در اجتماع آن زمان استادان برجسته سخن‌سرایی به حساب می‌آمدند و غیر از آنها کسی جرأت نمی‌کرد که قدم به آن محافل بگذارد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۸۱).

۱۱. نحوه شهادت صهبایی و روایت راویان

در محافل ادبی ذکر شده، گاهی اوقات صحبت بر سر تسلط مبلغین مسیحی بر محیط کالج دهلی، و همچنین تسلط شرکت هند شرقی بر تمام شؤون زندگی مردم هند بود. علاوه بر این، بیچارگی بهادرشاه، پادشاه وقت که بیش از شاه شطرنج نبود، افتادن تمام فرمانروایان هند به چنگال دژخیمان انگلیس و رفتار توهین‌آمیز انگلیسی‌ها با طبقه روحانیون مسلمان شهر دهلی هم مطرح می‌گردید. هندی‌ها تمام این اوضاع و احوال نابسامان را در نظر گرفته، به تاریخ دهم مه ۱۸۵۷ نهضت آزادی را شروع کردند. کسانی که با مولانا فضل حق خیرآبادی هم‌عقیده بودند فتوای جهاد دادند، مفتی صدرالدین متخلص به آزرده آن را تأیید کرد. امام‌بخش صهبایی برای جنگ با استعمارگران انگلیسی عملاً وارد عمل شد، ولی متأسفانه با همه این جان‌فشانی‌ها، نتوانست به هدف خود نایل شود. سربازان انگلیسی در تاریخ بیستم سپتامبر ۱۸۵۷ دوباره بر شهر دهلی مسلط

شدند و امام‌بخش صهبایی مثل سایر مبارزین جنگ آزادی، به وسیلهٔ مزدورانِ استعمارگر انگلیسی دستگیر و به‌عنوان یاغی و خرابکار معرفی شد. وی در مسجد «کتره^۱ مهرپرور» در نزدیکی منزلش در حالی که نماز فجر را اقامه می‌کرد، قبل از پایان رکعت اول به چنگال سربازان انگلیسی افتاد. سربازان انگلیسی در این هنگام وارد مسجد شدند و با عمامه، دست و پایش را بستند، و وی را به همراه بیست و یک نفر مرد که همه از اعضای خانواده‌اش بودند به کنار رودخانه جَمنا آوردند و همگی را به‌طور دسته جمعی تیرباران کردند. بعد از آن به خانه‌اش ریختند و آن را کاملاً ویران کردند. زن‌ها از ترس این که مبادا اسیر پنجهٔ هوس‌فرنگیان (سربازان انگلیسی) بشوند، خود را با بچه‌های شیرخوار در چاه‌های آب انداختند و جان خود را از دست دادند.

این اتفاق در سال ۱۸۵۷ / ۱۲۷۴ رخ داد. واقعهٔ شهادتِ امام‌بخش بسیار دردناک است. مولانا امداد صابری به نقل از علامه راشد‌الخیری می‌نویسد: «مولانا قادر علی، خواهرزاده حقیقی مولانا صهبایی بود. همراه او در خانه‌اش زندگی می‌کرد. زمانی گفت که من همراه دایی‌ام - مولانا صهبایی - در مسجد "کتره مهرپرور" داشتم نماز می‌خواندم. انگلیسی‌ها صبح زود رسیدند. رکعت اول نماز بود. با عمامه امام دست و پای ما را بستند. اوضاع شهر بسیار وخیم بود. گویی روز قیامت شده بود. جاسوس‌ها به انگلیسی‌ها دربارهٔ شورش ما خبر داده بودند» (صابری، بی‌تا: ۲۴۷). مولانا قادرعلی اضافه می‌کند: «یکی از افسران مسلمان، بعد از دستگیری من و دایی‌ام امام‌بخش صهبایی و عبدالکریم سوز فرزند کوچک مولانا، به ما گفت: "که شما کشته خواهید شد، سعی کنید از طریق شنا، جان خود را نجات دهید، چون در پیش‌رو اسلحه و تفنگ نظامیان انگلیسی پذیرای شما خواهد بود و در پشت سر هم دریا". مولانا صهبایی و فرزند کوچک‌شان شنا نمی‌دانستند و از من خواستند که جان خود را از طریق شنا نجات دهم. مقداری دور نشده بودم که از پشت صدای شلیک را شنیدم و بالای به صف کردن مولانا و خانواده‌اش و بعد تیرباران آنها و به شهادت مظلومانۀ آن بزرگواران» (همان).

مفتی «انتظام الله شهبایی» درباره شهادت صهبایی می‌نویسد: «مولانا امام‌بخش صهبایی و دو پسرش و میر نیاز علی قصه‌گو و تعدادی از خانواده‌های اصیل کوچهٔ چیلان که تعداد آنها را چهارده نفر گفته‌اند را از طریق دروازه "راج‌گهات" به آن طرف رودخانه بردند و آنها را تیرباران کردند سپس جنازهٔ آنها را در رودخانه انداختند» (شهبایی، ۱۳۷۳: ۲۸). او غم و رنج خود را دربارهٔ مرگ صهبایی چنان اظهار می‌کند: «جوانان بدون هیچ جرم و گناهی دار زده شدند. ظالمان هر کسی را یافتند گلوله‌باران کردند. صهبایی که همیشه بر قولش راسخ و پایبند بود، همراه با پسرانش به قتل رسید.» (همان)

به قول منشی دین دیال در قسمت تقاریض کلیات، اولین کسی که لقب "شهید" را برای صهبایی به کار برد، "شیخ محمد عباس رفعت بن شیخ احمد عرب نفعه الیمن" است که در مورد تاریخ شهادت ایشان نوشته است: «وادریغا! شیخ صهبایی که سرشار صهبای سخن می‌بود، در هنگامهٔ غدر هندی (= ۱۲۷۳) [یعنی حملهٔ انگلیسی‌ها] ایام صهبای شهادت تجرّع نمود...» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۷۹۰، ۷۸۰ و ۸۱۲) به ترکیب "غدر هندی" یعنی سال ۱۲۷۳ ق در صفحات دیگر کلیات هم اشاره شده است.

۱۲. مقام علمی و ادبی صهبایی

به تصریح تقریظ‌نویسان کلیات او، وی مردی عالم، آگاه به علوم عقلی و نقلی، فردی کامل، متبحر در زمینهٔ انواع فنون اصلی و فرعی بود. «او عالمی بود که اگر کسی یک چند به دبستان تعلیمش زانوی ادب نه کرده باشد و یا به حقیقت کمالاتش اندکی پی برده، هر آینه از ملکه علمیهٔ او آگاه خواهد بود، لاسیما در تکمیل فن اعمال معما و استكمال عروض و قافیه و... و شرح‌نویسی و ضبط قواعد نحو و صرف، عدیل خودش نمی‌داشت» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۸۱۲).

در یکی دیگر از تقاریض چنین آمده است: «صهبایی از جودت طبع معنی‌آفرین و فکر دشوار گزین در میدان تحقیق دقایق علمی و تفتیش

محاورات پارسی و تنقیح لغات و تحقیق استعارات و فصاحت فصاحت و وسعت بلاغت و تأویل معانی و تصریح مبانی و توضیح نکات و تبیین اشارات و نظم و نسق کلام و حُسن آغاز و انجام و حل مشکلات سخن و شرح مغلفات این فن علم یکتایی می‌افراشت...» (همان، تقاریط، ۸۰۹)

درباره کیفیت آثار او در چشم هم‌روزگاران در کلیات صهبایی آمده است: «مولانا صهبایی جمله کتب درسیه مثل سه‌نثر ظهوری و پنج‌رقعه و مینابازار و حُسن و عشق نعمت خان عالی و ظهیرای تفرشی و نصیرای همدانی را شروح به آن عمدگی و سلاست عبارت و خوش ادایی معانی نوشته‌اند که توجیحات مرقومه را بی‌تکلف اوستاد، طفل دبستان می‌تواند فهمید و حل مقامات جواهر الحروف تیک چندبهار به آن تسهیل تحقیق و انکشاف تدقیق زیب رقم فرمود که طبع هر مبتدی به آسانی تمام بر غوامض آن می‌توان رسید» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۸۰۹)

از مجموع این آراء می‌توان گفت که صهبایی یکی از برجسته‌ترین ادیبان روزگار خود بود. از کثرت آثار او چنین برمی‌آید که وی در زمینه‌های متنوعی چون شرح، نقد، معما، صرف و نحو و علوم و فنون ادبی - معانی و بیان - فعالیت کرده است. همین تنوع از ویژگی‌های چشمگیر آثار او به شمار می‌آید. صهبایی در کنار تدریس، با مطالعه در آثار گذشتگان و آثار ادبی در سبک هندی توانست بینش عمیقی نسبت به زبان و ادبیات فارسی به دست آورد. با توجه به روشنگری که او در سایه مطالعه و بررسی اوضاع زمانه خود حاصل کرده بود، سقوط ناگهانی و محتمل زبان فارسی را در روزهای آینده کاملاً پیش‌بینی می‌کرد و مطمئن بود که می‌تواند با مطالعه و نوشتن آثار و تربیت شاگردانی که از جان دوست‌تر می‌داشت، مانع این سقوط گردد. با توجه به این ذهنیت تمام توان خود را در جهت دفاع از حیثیت زبان فارسی به کار برد.

صهبایی می‌دانست میراث ادبیات فارسی، میراثی قوی و عمیق است و این میراث می‌تواند در ساختار فرهنگی، اجتماعی و ادبی جامعه هند تحول ایجاد کند. از سوی دیگر او خطر نابودی آن را به دست استعمار انگلیس که با تمام قوا، سعی در جایگزینی زبان اردو به جای زبان فارسی را داشت، دریافته بود. او با این آگاهی به شرح آثار منثوری چون سه‌نثر ظهوری، مینابازار، پنج‌رقعه و... پرداخت؛ آثاری که در کنار شاهکارهای ادبیات فارسی چون آثار فردوسی، مولانا، سعدی و... مورد اقبال دانشجویان و طالبان فن ترسل و انشانویسی بود. شاگردان صهبایی، آثار استاد را بعد از شهادت او در تمام شبه‌قاره، در روزگاری که صنعت چاپ سنگی ایجاد شده بود، چاپ و ترویج کردند.

صهبایی نه تنها در علم لغت، علم معانی و بیان متبحر بود بلکه بر فرهنگ عامیانه زمانه خود نیز تسلط داشت و نمود این توانایی در ذکر مباحثی چون "توافق لسانین" یا "بدل البدل" در حوزه زبان‌شناسی و نقد ادبی و یا مبحث "طَرْفِ وقوع" در قسمت بیان جلوه‌گر است. به گونه‌ای که شرح آثار فاخر ادبی ایده جدیدی بود که به راحتی جریان گرایش طالبان به زبان و ادبیات فارسی و ایجاد آثار دیگری در علوم ادبی و تصنیفات در حوزه لغت را به وجود آورد.

آثار او در زمینه‌های مختلف ادبی، منبع و محل رجوع علمی محققان و نویسندگان بعد از او برای درک آثار قدما محسوب می‌شد. این همه توانایی او فقط در سایه مطالعه مستمر منابع قدیمی و معاصر خود به دست آمده بود. صهبایی به جهت برخورداری از حافظه بسیار غنی و ذخایر سرشار لغوی و تسلط به علوم مختلف دینی توانست خود را به‌عنوان نویسنده مطرح در بین عامه و به خصوص دانشگاهیان بشناساند.

صهبایی را نمی‌توان ابداع‌کننده فن شرح‌نویسی دانست، اما او با استعداد علمی که در این زمینه داشت آن را در مسیر رشد خود قرار داد، قبل از صهبایی چندین متن منثور مثل سه نثر ظهوری وجود داشت که به انواع فنون ادبی می‌پرداخت و درک آن چندان کار ساده‌ای نبود، اما شیوه صهبایی در شرح‌نویسی مخصوصاً شرح سه‌نثر ظهوری توانست مکتب جدیدی را احیا کند و معضلات متونی از این دست را برطرف کند. در زمان صهبایی دو اثر مقدمات ظهوری اثر عبدالرزاق سورتی (درباره ظهوری و اهمیت آثار او در سال ۱۲۱۲ قمری) و «پنج‌رقعه» - که عده‌ای به میرزا مبارک‌الله بن میراسحاق بن محمدباقر، متخلص به واضح ساوجی (۱۰۵۹ - ۱۱۲۸ ق / ۱۶۴۹ - ۱۷۱۶ م) منسوب کرده‌اند و عده‌ای به ظهوری تُرشیزی - تألیف شده بود و دو شرح متفاوت "غلام جیلانی رامپوری" و "عبدالرزاق یمینی" از پنج‌رقعه نیز به نگارش درآمده بود، اما مجموع

این آثار نتوانست طبع سلیم صهبایی را کاملاً راضی کند؛ بنابراین او تصمیم گرفت شروح این متون را خود برعهده گیرد. او در حین نوشتن شرحی بر سه نثر ظهوری و شرح پنج‌رقعه ظهوری به سه شرح از عبدالرزاق یمینی، شرح فقیرالله قادری و شرح مولوی غلام‌جیلانی رامپوری اشاره می‌کند که هر سه این شروح نایاب می‌باشند (حامد، ۱۹۸۲: ۵۵).

صهبایی سه نثر ظهوری را به خاطر ویژگی نو و بدیع بودن آن انتخاب کرد.

۱۳. نگاهی به آثار امام‌بخش صهبایی

صهبایی یکی از نویسندگانی بود که به قول معروف فضایی آن زمان، ذوفنون بود و در بیشتر بخش‌های دانش ادبی (شرح، بلاغت، عروض، دستور، شاعری، ترجمه، معما و...) تبحر لازم را داشت و در این بخش‌ها قلم‌فرسایی کرده است. بسیاری از این آثار شامل نکات مهم و تازه‌ای در حوزه زبان‌شناسی و نقد ادبی است که جایگاه ویژه‌ای به‌خصوص در پژوهش‌های امروز پیدا کرده است.

۱۳-۱. شرح سه نثر ظهوری

(تألیف ۱۱۲۶۰/ق/۱۸۴۴م)، شرحی است بر سه نثر مهم ظهوری تُرشیزی، یعنی دیباچه نوری خیال (صهبایی، ۱۸۸۰، ج ۲: ۱-۱۱۹)، گلزار ابراهیم (همان: ۱۲۰-۲۰۷) و خوان خلیل (همان: ۲۰۸-۳۲۷). صهبایی در مقدمه هدف خود را از شرح این اثر چنین بیان می‌کند:

سامعه خراشی نازک‌مزاجان محفل فضل و کمال؛ ناخنی بر سینه بوالهوس‌ها می‌زند که مدتی تصمیم اراده صهبایی بوالفضول عروج مدارج آرزو می‌داد که به جهت استفاده طالبان صافی‌نهاد مقامات «سه نثر» ملا نورالدین که خزینه نقود فصاحت و نقد گنجینه بلاغت است طراز دامن تحریر ساخته، شاهد اشکال آن را به خطوط عبارت شرح مخطط نماید.» (صهبایی، ۱۹۰۶: ۲)

با نگاهی به گفته مذکور، شارح با در نظر گرفتن نوع متن که جزو متون منثور مصنوع به شمار می‌آید و با مشخص کردن سطح مخاطبان به شرح متن اقدام می‌کند. او با شرح مفردات و ترکیبات هر متن به کاربرد مشابه آن در دیگر متون هم عصر یا متون پیشین (نظم یا نثر) نیز اشاره می‌کند. او در معنی واژه‌های مغلط و دشواری، علاوه بر رجوع به متون، از لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌های لغت فراوان به‌ویژه فرهنگ جهانگیری، برهان قاطع و فرهنگ رشیدی استفاده می‌کند.

این شرح دارای ویژگی‌های فراوانی است که یکی از برجسته‌ترین آن‌ها معتبر و مستند بودن آن است. از دیگر مسائل مهم در این شرح، اشاره به تفاوت استعمال برخی لغات در زبان فارسی‌گویان ایرانی و «عرف هندی» است. همچنین توجه به سبک یا «طرز» ظهوری و مقایسه آن با سایر ادبا و نویسندگان از دیگر ویژگی‌های ممتاز این شرح است. صهبایی ضمن معنی لغات و عبارات، نظر خود را نیز می‌آورد و نمونه‌های بسیاری از اشعار و نوشته‌های متقدمان و متأخران را به عنوان شاهد نقل می‌کند. شرح و توضیح اصطلاحات موسیقی، نجوم، اشاره به تلمیحات قرآنی و احادیث، اساطیر هند و ایرانی، گشودن رموز عروض و قافیه و مانند این‌ها از دیگر ویژگی‌های این اثر است. صهبایی کتاب دیگری را در همین سبک و سیاق به نام «ریزه جواهر» نگاشت که در بین آثار او از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۱۳-۲. شرح مینابازار

(تألیف: ۱۲۶۵/ق/۱۸۴۸) شرحی است به شیوه و اسلوب شرح سه‌نثر ظهوری. صهبایی این رساله را به ظهوری نسبت داده است (صهبایی، ۱۲۹۷: ۱۲۶). هرچند آزاد کریمی (آزادکریمی، ۱۹۲۲: ۱۴۳) و هاشمی سندیلوی (هاشمی سندیلوی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۶۶۴) در صحت انتساب آن تردید کرده‌اند. نذیر احمد، مینابازار را اثر ارادت‌خان واضع ساوجی می‌داند. (صاحب صدیقی، ۱۹۵۴، ج ۷۴: ۳۷۵-۳۹۲). موضوع

کتاب، توصیف بازار زنان و دکان‌های آن‌ها و وصف اجناس بازار با زبانی ادبی است. (سورتی، ۱۸۶۹: ۲) بنا بر نوشته صهبایی در دیباچه شرح مینابازار می‌توان گفت که هدف او از شرح این رساله آموزش فرزنداناش بوده است. مؤلف در شرح این رساله و در توضیح معانی کلمات دشوار، شواهد شعری از شعرای مختلف مانند نظامی گنجوی، سعدی، حافظ شیرازی، بدر چاچی، حسین ثنائی، فیضی دکنی، عرفی شیرازی، ظهیرای تفرشی، ظهوری، مخلص کاشانی، محسن تأثیر و میرزا بیدل دهلوی می‌آورد. این شرح دارای سه بخش است: مقدمه، متن شرح و خاتمه. مقدمه رساله به نثر مصنوع نوشته شده است.

۱۳-۳. رساله نتایج الافکار

هفتمین رساله از کلیات صهبایی است که شامل یادداشت‌های او در دو فصل پراکنده است. به نوشته صهبایی (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۶۳۰) معلوم می‌شود این رساله به مرور زمان گردآوری شده است. مؤلف در فصل نخست به بیان قواعد معما و مباحث فنی آن می‌پردازد. همچنین او در این فصل از رساله‌های جالبی در مورد معما نام می‌برد و به یگانه معمانویس قرن دهم، یعنی میرحسین نیشابوری معروف به معمایی اشاره کرده است و خود را جزء مقلدان و پیروان او و جامی دانسته است و در فصل دوم از بی‌توجهی فارسی‌گویان هند نسبت به استادان (چهارده شاعر نام‌آور گذشته مثل انوری، نظامی، خاقانی سعدی و حافظ و نزدیک به روزگار خود مثل شمس فخری، ابوالفضل فیضی، قدسی مشهدی و اسیر شهرستانی) انتقاد می‌کند. در این فصل مباحث لغوی و شرح ابیات مشکل برخی شاعران مانند انوری، خاقانی، نظامی، سعدی، حافظ، عرفی، نظیری و زلالی مطرح شده است. صهبایی، همچنین ابیاتی را از جنگ‌ها، فرهنگ‌ها و سایر منابع نقل کرده است، با اینکه از سرایندهگان آن‌ها اطلاع کافی ندارد در عین حال به شرح آن ابیات پرداخته است. «او ضمن شرح ابیات به تناسب موضوع، آرای شماری از منتقدان مانند آرزو را نیز نقد کرده است» (همان، ۶۴۵)

۱۳-۴. رساله اعلاء الحق

صهبایی این رساله را قبل از ۱۲۶۷ هجری تألیف کرده است. «او این رساله را به منظور داوری در انتقادات سراج‌الدین علی‌خان آرزو بر شعر حزین لاهیجی به تحریر درآورده است» (همان، ۷۵۷)، اما در هیچ جای متن، قرینه‌ای دیده نمی‌شود که نشان دهد این رساله جواب نقد آرزوست. مؤلف در جایی (همان، ۷۶۰) به جای ذکر نام نویسنده، عبارت «صاحب نسخه احقاق الحق» را به کار برده است. احتمالاً منشی دین‌دیار مرتکب این اشتباه شده است. تنها جایی که نامی از آرزو به میان آمده (همان، ۷۶۳) مربوط به رساله تنبیه الغافلین اوست که کتابی است جداگانه در نقد حزین لاهیجی. از سوی دیگر، گرچه صهبایی در برخی رساله‌های خود به انتقاد از آرزو پرداخته، لحن او اغلب محترمانه است. این رساله در جواب انتقادات نویسنده احقاق الحق بر ۱۱ بیت حزین نوشته شده است و در آن غالباً به مباحث لغوی و مترادفات و نیز نکته‌های بلاغی و دستوری تأکید می‌شود. صهبایی در این رساله، پس از دیباچه، ابتدا شعر حزین را ذیل عنوان «قوله» می‌آورد سپس «اعتراض» منتقد را عیناً نقل می‌کند و در ادامه «جواب» خود را در مقابل آن اعتراض بیان می‌کند.

۱۳-۵. شرح پنج‌رقعه

در انتساب پنج‌رقعه به ظهوری ترشیزی یا ارادت‌خان واضح، بین پژوهشگران اختلاف نظر است. محمد حسین آزاد در تذکره ظهوری می‌نویسد: «عده‌ای پنج‌رقعه را نوشته ظهوری می‌دانند ولی عده دیگری هم این را انکار می‌کنند. اگر این نوشته او نیست. حداقل این هم معلوم نیست که نوشته چه کسی است؟ عبدالرزاق سورتی و صهبایی، پنج‌رقعه را نوشته ظهوری می‌دانند. این ادعا درست به نظر می‌رسد.» (آزاد کریمی، ۱۹۲۲: ۱۴۳). اگر چه این دو کتاب، از نظر موضوع مختلف است با توجه به اسلوب نگارش مشابهت‌های زیادی در دو کتاب دیده می‌شود. در

مینابازار و پنج‌رقعه مضامین نو، با بیانی ویژه یافت می‌شود. از نظر حجم بین دو کتاب تفاوتی وجود ندارد. نسخه مینابازار در ۴۴ صفحه و پنج‌رقعه در ۴۸ صفحه به شکل چاپ سنگی موجود است. علاوه بر این مانند مینابازار، پنج‌رقعه نیز در آن زمان کتاب درسی بوده است. پنج‌رقعه همان‌طور که از نامش پیداست، مجموعه پنج نامه است و هر نامه‌ای که از طرف عاشقی نوشته شده است نامه‌ای طولانی است. این نامه‌ها به شرح ذیل است:

نامه اول، درباره خون‌بهای شهید است؛

نامه دوم، در مورد فراق که عاشق در آرزوی ملاقات با معشوق است؛

نامه سوم، در مورد فتنه و آشوب ازدواج و حسن و عشق است؛

نامه چهارم، در مورد تهنیت و تبریک عید قربان است؛

نامه پنجم، در مورد شکوه و شکایت از هجران و فراق است.

شرح پنج‌رقعه در ۱۸۴ صفحه در کلیات صهبایی (جلد دوم: بخش اول) آمده است و مانند شرح سه‌نثر ظهوری جداگانه هم چاپ شده است. برای پنج‌رقعه ظهوری شرح‌هایی نوشته شده است که در بین این شرح‌ها، شرح عبدالرزاق سورتی متمایز است. عبدالرزاق، قبل از صهبایی، شارح معروفی بود. شرح صهبایی از مقدمه پنج‌رقعه شروع می‌شود. با وجود اصرار مردم برای نوشتن شرح، خود صهبایی چندان علاقه‌ای به نوشتن نداشت. برای اینکه تحمل رنج و سختی ناشی از این‌گونه کارهای ادبی و علمی لازم‌ه‌اش برخوردار از سلامت جسمی و روحی است، اما وضعیت جسمانی که حاصل کارهای فراوان علمی و نیز تنگنای مالی و معیشتی بود، به او اجازه این کار را نمی‌داد. با همه این اوصاف موقعی که سر سید احمدخان، کسی که صهبایی او را «فرمانروای کشور جان و دل» لقب داده است، گفت: «شرح پنج‌رقعه باید نوشته شود» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۱۱۸-۱۱۹)، فرمان او را اطاعت کرد و بالاجبار این وظیفه را بر عهده گرفت.

۱۳-۶. شرح شبنم شاداب

نویسنده شبنم شاداب (۱۹۳۵)، ظهیرای تفرشی است. شبنم شاداب در فهرست کتابخانه موزه انگلستان، کتابخانه هند در لندن و در کتابخانه بادلین وجود دارد. شبنم شاداب در هندوستان جزء کتاب‌های درسی بوده است. بخش اول این رساله به توصیف باغ عباس‌آباد در اصفهان اختصاص یافته است و نویسنده در بخش دوم به توصیف قلم می‌پردازد. این اثر از نظر سبک نوشتاری جزء نثرهای ادبی محسوب می‌شود و این نوع سبک نوشتاری بیشتر در تاریخ‌نویسی، ترسل و تفسیر در دوره صفوی کاربرد داشته و نوعی سبک نوشتاری بوده است. «در این نوع نثر، نویسنده بیشتر می‌خواهد خود را به بیان اوصاف و احوال از طریق بیانات بلاغی و ادبی سرگرم کند و به بیان دیگر، قصدش شرح واقعه یا اثبات قضیه یا نفی مطلب یا توضیح موضوع معینی نیست، بلکه مطلبی ولو کوچک برای او کافی است تا بر آن شاخ و برگ نهد و آن را به شعر و مثل و تشبیهات و استعارات و کنایات بیاراید و در مجموع اثر هنری به وجود آورد و خواننده را مجذوب هنرنمایی‌های خود کند» (صفا، ۱۳۷۳، ج ۳/۵: ۱۶۰۱). در دوره ظهیرا، یکی از پیشوایان این نوع نثر ادبی، ظهوری ترشیزی است که برخی از آثار او چون سه‌نثر، مینابازار و پنج‌رقعه سرمشق درسی برای علاقمندان نثر ترسل و انشانویسی بود. صفا اشاره کرده: «ناقدان سخن مجموعه شبنم شاداب را متأثر از شیوه نگارش ظهوری می‌دانند» (همان: ۱۷۱۸).

زمانی که زبان فارسی در هند در آستانه زوال بود، در آن دوران هم شبنم شاداب مانند سایر شاهکارهای ادبیات فارسی جزو کتب درسی در هند محسوب می‌شد. دلیل گمنامی و کم‌ارجی شبنم شاداب در ایران و مشهور بودن این کتاب در هند این است که در آن زمان، پادشاهان مغول در هند در مقایسه با شاهان صفوی در ایران ادبا از هیچ بخششی در حق شعرا و ادبا دریغ نمی‌کردند و این امر سبب می‌شد که شعرا به دربار

پادشاهان مغولی رغبت پیدا کنند و با شنیدن بذل و بخشش این شاهان به دربار آنان ملحق شوند. به وسیله همین شعرا و ادبا کتاب شبنم شاداب به هند آمد و از آنجایی که سبک نگارش این کتاب با سبک هندی مطابقت داشت خیلی زود کتاب شبنم شاداب از اهمیت زیادی برخوردار شد. در آن وقت در محفل‌های ادبی هندوستان کاربرد سجع و ترصیع و صنایع ادبی از ویژگی‌های منحصر به فرد آثار ادبی به شمار می‌رفت و رساله شبنم شاداب نیز به این ویژگی به نحو شایسته‌ای آراسته شده بود. ارج نهادن بر این کتاب دلیلی بر ادب‌دوستی، فارسی‌دانان هند است. چند سال پیش محمد نعیم‌الرحمن، تصحیح کتاب شبنم شاداب را با حواشی به چاپ رسانید که در آن در مورد سبک نگارش این کتاب نیز رأی خود را اظهار کرده بود. اطلاعات نعیم‌الرحمن هم در مورد نویسنده این کتاب، فراتر از اظهار نظر تذکره آزاد بلگرامی نبود.

شبنم شاداب در ۲۵ صفحه نوشته شده است و نویسنده در آغاز کتاب، مؤلف، باغ عباس‌آباد را تعریف کرده است. صهبایی، این رساله ۲۵ صفحه‌ای ظهیرای تفرشی را در ۲۰۰ صفحه به تفصیل شرح داده است. این شرح در کلیات صهبایی (جلد دوم بخش اول) چاپ شده است. علاوه بر این، این شرح به صورت جداگانه نیز به زیور طبع آراسته شده است. تاریخ اتمام شرح آن رساله در سال ۱۲۴۹ هجری / ۱۸۸۳ میلادی بود.

۱۳-۷. شرح رساله حسن و عشق

نام نویسنده این رساله میرزا نورالدین محمد و تخلص او عالی بود. (آزاد بلگرامی، ۱۸۷۱: ۳۴۳ و همو، ۱۹۱۳: ۱۳۴) و به ایشان لقب نعمت‌خان داده شد (همان، ۱۳۷). نعمت‌خان عالی در نظم و نثر چیره‌دست بوده و در نظم و نثر یادگارهایی از او مانده است. واقعات حیدرآباد از دیگر آثار مهم او به نثر است که آن را در شرح واقعه حیدرآباد تألیف کرده است. بهادرشاه نامه، رقعات (نامه‌ها) و رساله حسن و عشق از دیگر آثار او به شمار می‌آید. عالی در ادبیات فارسی به طنز و ظرافت‌نویسی هم مشهور بود. رساله حُسن و عشق کتاب کوچکی در ۲۴ صفحه است، ولی از لحاظ ادبی قابل توجه است. «این داستان حسن و عشق خیالی است که بهترین نمونه طنز او محسوب می‌شود» (انصاری، ۱۹۶۹: ۴۲۶). او در میان متن منثور خود، اشعاری هم می‌آورد. این داستان به ظاهر ماجرای حُسن و عشق را بیان می‌کند ولی در واقع بیان‌کننده مسائل تصوف با زبان تمثیلی است، اگرچه به زبان پرتکلف حسن و عشق، طنز او لطافتی بخشیده است، با وجود این، آن تکلف و تصنع از بین نرفته، تشبیه و استعاره به‌وفور استفاده شده است.

به دلیل مرسوم بودن تکلف‌نویسی این مشکل‌گویی او باعث شد که این رساله خیلی سریع مورد قبول واقع شود. به طوری که حتی بعد از آن دوران هم این رساله جزو کتب درسی به شمار آمد. دشواری این رساله موجب شد امام‌بخش صهبایی شرحی بر آن بنویسد. قبل از صهبایی هیچ کس شرح این کتاب را ننوشته بود و صهبایی "شرح حسن و عشق" را در ۱۲۵۱ هـ / ۳۵-۱۸۳۴ م نوشته است. او طبق معمول در شرح‌نویسی بر این کتاب به خوبی انجام وظیفه کرده است. عارف نوشاهی در فهرست خود، این شرح را جزء نثرهای ادبی، قلمداد می‌کند و می‌نویسد: «شرح حُسن و عشق از امام‌بخش صهبایی دهلوی در ۱۲۵۰ هـ بدان آغاز کرده و در ۳ شعبان (۱۲۵۱ هـ / ۳۵-۱۸۳۴) به پایان رسانیده است. تاریخ شروع تألیف از مصرعه "یاد باده شرح وصل حُسن و عشق" و از ماده "آغاز امر" به دست می‌آید...» (نوشاهی، ۱۳۹۱: ۴۳۰)

۱۳-۸. شرح معمای نصیرای همدانی

مؤلف این کتاب معما نصیرای همدانی بود. او معاصر ظهیرای تفرشی بود (Fuller, 1982) نصیرای همدانی در معماگویی چیره‌دست بود. نامه‌های او در ادبیات فارسی، اهمیت بسیاری دارد. منشآت نصیرای همدانی مجموعه نثرنگاری اوست. که این مجموعه نامه‌ها و آثار دیگر او را شامل می‌شود.

شرح معمای نصیرای همدانی: به نام‌های مختلفی از آن یاد شده است از جمله شرح معمای همدانی، شرح نصیرای همدانی یا حل مقامات انشای نصیرای همدانی و غیره. این شرح در ۵۱ صفحه و در کلیات صهبایی در بخش دوم جلد دوم آمده، اما جداگانه نیز به چاپ رسیده است. صهبایی در مقدمه کتاب در ۲۴ صفحه معما را تعریف کرده است سپس آن جاهایی از کتاب را شرح کرده که به صورت معما نوشته شده‌اند. صهبایی، این شرح را در ۱۲۴۷ هـ / ۱۸۳۱ م نوشته است. در کلیات صهبایی (جلد اول) دو بخش مختصر به نام‌های "دیباچه تلخیص حل مقامات نصیرای همدانی" و "خاتمه تلخیص حل مقامات نصیرای همدانی" آمده است. از این دو بخش دریافت می‌شود که صهبایی شرح معمای نصیرای همدانی را تلخیص کرده بود که هم اکنون در دسترس نیست. صهبایی در شرح خود بر معمای نصیرا، شرحی هم بر چندین معمای دیگر نوشته است. این موضوع نشان می‌دهد که او نه تنها در فنون ادبی و علوم دینی به درجه استادی رسیده بود بلکه در هنر معما هم دستی داشت و به ظرافت و لطایف این هنر پی برده بود.

۱۳-۹. شرح معمای منظوم جامی

نورالدین عبدالرحمان جامی ۸۱۷ هـ / ۱۴۱۴ م تا ۸۹۸ هـ تا ۱۴۹۲ میلادی در عصر خود از شاعران مشهور حوزه عرفان و تصوف و همچنین جزء سرآمدان روزگار خود بود. طبق بررسی تذکره‌های مختلف، تعداد آثار جامی را ۵۴ اثر دانسته‌اند. جامی در معماگویی استاد به شمار می‌رفت. به قول محمدحسین آزاد در هنر معماگویی هیچ کس به اندازه او ماهر نبود و او در این هنر چندین کتاب نوشت از جمله جلیه حلال، رساله کبیر در معما و رساله اصغر در معما که این رساله اخیر به نظم است. شرح آثار جامی با موضوع معما باعث شد امام‌بخش صهبایی تبحری در شروح بعدی خود در فن معما به دست آورد.

شرح صهبایی بر معمای منظوم جامی، ۲۸ صفحه است و در کلیاتش (جلد ۲، بخش ۲) چاپ شده است. در ابتدای شرح مختصری از تعریف معما نوشته شده است. همان طوری که او خود در مقدمه می‌نویسد: این شرح‌ها بنا به درخواست دوستانش بود. از این جمله معلوم می‌شود در آن زمان در بین مردم تحصیل کرده برای معماگویی شور و شوقی وجود داشت. از «دویم شهر شعبان مبارک» (۱۲۵۱ هـ / ۲۳ نوامبر ۱۸۳۵ م) معلوم می‌شود که این کتاب در این تاریخ نوشته شده. (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۷۵۵)

۱۳-۱۰. حل مقامات عبدالواسع هانسوی

عبدالواسع حسینی هانسوی متخلص به خالص (نیمه دوم سده یازده و نیمه یکم سده دوازده هجری) ادیب و شاعر فارسی‌گوی شبه‌قاره در روزگار اورنگ‌زیب گورکانی (۱۰۶۸-۱۱۱۸ ق) می‌زیست. آثار او عبارت‌اند از: ۱. رساله عبدالواسع در دستور زبان فارسی (در منابع گوناگون با نام‌هایی مانند قواعد لغت فرس، قواعد فارسی، دستورالعمل، دستورالقدس، گرامر عمر فارسی مختصر القواعد و دستور زبان از آن یاد شده است)؛ ۲. منظومه صمد باری یا نصاب صمد باری یا فارسی‌نامه؛ ۳. غرایب اللغات؛ ۴. شرح بوستان؛ ۵. شرح یوسف و زلیخای جامی؛ ۶. شرح نام حق؛ ۷. شرح اسکندرنامه (که به واسطه مرگ عبدالواسع ناتمام مانده است)؛ ۸. دیوان شعر. (انوشه، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۷۴۰-۱۷۴۱). هانسوی این رساله، مقامات، را در ۶۸ صفحه رساله‌ای نوشته که دارای سه باب و یک مقدمه است. در این رساله از صرف و نحو، زبان‌شناسی، تحقیق در مورد لغت و اصطلاحات ادبی بحث شده است.

صهبایی در هنگام تدریس، مقدمه و مطالب دیگر رساله را شرح می‌داده است. او نام این شرح را "حل مقامات عبدالواسع هانسوی" نهاد. وی در شرح خود از فرهنگ‌های معتبر مانند برهان قاطع و از اشعار شعرای توانای فارسی مانند بدرچاچی، ابوالفضل فیضی و جز آن بهره برده است. شاگردان صهبایی مطالب او را در حین تدریس یادداشت می‌کردند. تدوین‌گر کلیات صهبایی (منشی دین دیال) این مباحث را یک‌جا در

کلیات به چاپ رسانیده است. منشی دین دیال زیر عنوان کتاب می‌نویسد: «حل بعضی از مقامات رساله عبدالواسع هانسوی از استادی چون مولانا صهبایی (مدظله)، وقت سبق گرفتن افاده شد.» (صهبایی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۱۱۸-۶۹). این مباحث حدود ۱۱ صفحه است.

۱۳-۱۱. حل مقامات نسخه جواهر الحروف

جواهر الحروف اثر لاله‌تیک چندبهار، نویسنده مشهور لغت‌نامه بهار عجم است که از سرشناس‌ترین علمای ادبی به‌خصوص در عرصه فرهنگ‌نویسی و نقد ادبی به شمار می‌رود. «لاله‌تیک چند کهنتری دهلوی، متخلص به بهار در نظم و نثر فارسی، دانشمندی کامل، مشکل‌پسند و در مجاورت فارسی و در علم کهن‌شناسی چیره‌دست و ماهر بود» (رام‌سپهائی، ۱۳۲۵: ۶۱۲).

تیک‌چند بهار، شاعر فارسی‌زبان بود و گاهی اوقات به اردو هم شعر می‌سرود و یک‌مرتبه هم به ایران آمده بود. در هنگام مرتب کردن اثرش، بهار عجم، او تلاش و کوشش بسیاری در زمینه شناخت لغات، ریشه‌شناسی، معانی و کاربرد آنها انجام داد، حتی برای همین مورد، یک بار هم به ایران سفر کرد. در هنگام نوشتن بهار عجم، او به نکات و مطالبی رسید که جای نگارش آنها در بهار عجم نبود، درحالی‌که این مطالب از اهمیت بسزایی برخوردار بود. به همین دلیل، او به فکر رساله جداگانه‌ای در همین مطالب و موضوعات بود و با نوشتن رساله جواهر الحروف این امر مهم را عملی کرد. موضوع این رساله در مورد حروف الفبا است؛ یعنی در مورد خصوصیات حروف الفبا که این دانش را یا از استادان روزگار فراگرفته بود و یا با مطالعه مستمر آن را کسب کرده بود. او رساله دیگری نیز به نام ابطال ضرورت که همانند جواهر الحروف است، نوشته است.

در ابتدا به نظر می‌رسد صهبایی دو اثر در باب جواهر الحروف با عناوین "حل مقامات نسخه جواهر الحروف" و "شرح مختصر جواهر الحروف" نوشته؛ اما با توجه به دیباچه صهبایی بر شرح مختصر جواهر الحروف که در آن (ص ۱۰۲) از این اثر خود، با عنوان "حل مقامات جواهر الحروف" یاد کرده است معلوم می‌شود که وی تنها یک اثر در شرح جواهر الحروف دارد.

۱۴. نتیجه‌گیری

صهبایی، ادیب، شاعر و منتقد ادبی برجسته سده دوازدهم و در نقادی بی‌تعصب و روشن‌اندیش است. آثار او با همه تنوع محتوایی، ماهیتی انتقادی دارد. به غیر از رساله قول فیصل که آن هم در کتاب شاعری در هجوم منتقدان شفیعی‌کدکنی و کتاب نقد خیال فتوحی معرفی شده، دیگر آثار صهبایی بررسی و منتشر نشده‌اند و باید این آثار مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و تصحیح و چاپ گردند. باید گفت مقام شاعری وی پایین‌تر از مقام علمی او است. در میان آثار مثنوی او نیز طبعاً نقد شرح‌های وی مثل شرح سه‌نثر ظهوری و شرح مینابازار و رساله‌های انتقادی او چون نتایج‌الافکار و إعلاءالحق بر دیگر آثار او از ارزش بالاتری برخوردار است. سبک نثر وی همچون سایر ادبای شبه‌قاره، هندی‌وار و با بعضی از معیارهای انشای فارسی در تباین است. همچنین شعرش به طرز شعرای میانه‌روی سبک هندی است.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده است و حاصل کار سه سال مستمر در آثار پژوهندگان شبه‌قاره است و در این راستا، استاد راهنما که اسمشان در قسمت نویسندگان ذکر شده است، پایه‌پای نویسنده مسئول در تلاش بوده‌اند.

پی‌نوشت

1. Dharam Narain.
2. Thanisar

۳. ریخته (اردو: ریخته، هندی: रीझा) گویشی فارسی شده از زبان اردو است. این گویش در اصل از گویش کاریبولی بوده‌است، در گذر زمان هندی، هندوستانی،

هندوی و اردو هم خوانده‌شده و در واقع نیز با اردو تقریباً یکی است، امروزه بیشتر کاربرد آن در شعر اردو است (ویکی‌پدیا، بازیابی: ۱۴۰۰/۰۵/۰۹)

۴. محمد مؤمن خان متخلص به مومن به سال ۱۸۰۰ میلادی در شهر دهلی به دنیا آمد. وی نیز مثل غالب دهلوی به دو زبان فارسی و اردو شعر می‌گفت. علاوه بر زبان عربی از علم نجوم و هنر موسیقی نیز بهره‌آفر داشت. به تاریخ ۱۱ مه ۱۸۵۲ وفات یافت. (Rahman, 2009)

6. Badew Singh.

7. Frances Pritchett.

8. Anindita Ghosh.

۸. آژانس بویال، بخشی از آژانس استعماری هند مرکزی، بریتانیا، یک واحد سیاسی انگلیسی بود که روابط انگلیسی‌ها را با تعدادی از دولت‌های مستقل و بی‌عهدی موجود، در خارج از بریتانیا، داخل هند اداره می‌کرد. (ویکی‌پدیا، آخرین بازیابی: ۱۴۰۰/۰۹/۱۴).

9. Indore

۱۰. کتره: "به تالی کامی، بر وزن "خطره"، واژه هندی است. محوطه وسیعی است که دورادور آن اتاق‌ها ساخته می‌شوند و در هر اتاقی افراد یک طایفه و یا صنف با خانواده خود زندگی می‌کنند. در آن محوطه حمام، دست‌شویی و صحن و غیره برای همه مشترک و عمومی است (انصارالله، ۲۰۰۱: ۲۰۸).

منابع

- آزاد بلگرامی، میرغلام‌علی (۱۹۱۳) تذکره مآثر الکرام موسوم به سرو آزاد، لاهور، پنجاب.
- آزاد بلگرامی، میرغلام‌علی (۱۸۷۱) خزانه عامره، هند: کانپور، طبع نولکشور.
- آزاد کریمی، مولوی محمد حسین (۱۹۲۲) نگارستان فارس، پریس لاهور.
- احمد، ظهیرالدین و محمدجواد شمس (۱۳۸۴) اجو دهیا پرشاد لاهوری، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.
- احمدخان، سربسید (۱۹۵۵) تذکره اهل دهلی، مصحح: قاضی احمد میان اختر جوناگرهی، کراچی.
- احمدخان، سربسید (۱۹۹۲) آثار الصنادید، ج ۲، به کوشش خلیق انجم، دهلی: بی‌نا.
- انصارالله، محمد (۲۰۰۱) صهبایی: ایک مختصر تعارف، پنجاب: یونیورسٹی علی‌گره.
- انصاری، نورالحسن (۱۹۶۹) فارسی ادب به عهد اورنگ‌زیب، دهلی: کوه نور پریس.
- انوشه، حسن (۱۳۸۰) دانشنامه ادب فارسی، بخش شبه قاره، ج ۴، تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- حامد، خواجه محمد (۱۹۸۲) امام‌بخش صهبایی، بزم غالب، کامنی مهاراشترا.
- ذاکر حسین، محمد (۲۰۰۲) امام‌بخش صهبایی کی ادبی خدمات، دهلی، کتابستان، مظفرپور (پهار).
- رام سهائی، لاله‌سری (۱۳۲۵) خمخانه جاوید، جلد ۱، ۴ و ۵، دهلی: بی‌نا.
- رحیم‌پور، مهدی (۱۳۹۸) «صهبایی»، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، ج ۵، به سرپرستی: شجاع‌الدوله، عبدالحق محدث دهلوی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ص ۲۸۴-۲۹۰.
- سفرزون (۱۴۰۰). <https://safarzon.com/attractions/5308>. آخرین بازیابی ۱۲/۰۵/۱۴۰۰.
- سورتی، عبدالرزاق (۱۸۶۹) مقدمات ظهوری، لکهنو: نول کشور.
- شهبایی، انتظام‌الله (۱۳۷۳) مشاهیر جنگ آزادی، کراچی: محمد سعید و پسران.
- صابر دهلوی، میرزا قادربخش (۱۹۶۶) تذکره گلستان سخن، لاهور: بی‌نا.
- صابری، امداد (بی‌تا) ۱۸۵۷ء کے مجاهد شعراء، کتابخانه دانشگاه لاهور.
- صاحب صدیقی، محمد احمد (۱۹۵۴) «مینابازار کامصنف»، معارف، نوامبر، ج ۷۴، ش ۵، ص ۳۹۲-۳۷۵.
- صبا، رخسانا (۲۰۱۹) «امام‌بخش صهبایی: حیات، آثار اور ممات»، انجمن ترقی، ج ۹۵، ش ۱، ماه ژوئن، ص ۷۹-۹۶.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۳) تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۵، بخش ۳، تهران: فردوس.
- صهبایی دهلوی مولوی، امام‌بخش (۱۲۹۷) شرح شبنم شاداب ظهیرای تفرشی، لکهنو: مطبع نولکشور.
- صهبایی دهلوی مولوی، امام‌بخش (۱۸۸۰) کلیات صهبایی، ج ۲، حصه اول و حصه دوم، لکهنو: مطبع نولکشور.
- صهبایی دهلوی مولوی، امام‌بخش (۱۹۰۶) شرح سه نثر ظهوری، لکهنو: مطبع نولکشور.
- صهبایی دهلوی مولوی، امام‌بخش (۱۹۷۸) کلیات صهبایی، ج ۱، جمع‌آوری شده: منشی دین‌دیال، کانپور: مطبع نظامی.
- ظهیرای تفرشی، میرزا (۱۹۳۵ م) شبنم شاداب، به تصحیح محمد نعیم الرحمن، لاهور: مطبع احمدی.

- عامر، خان محمد (۱۳۷۹) «زبان و ادب فارسی در هند در زمان تسلط انگلیسی‌ها: منشی نول کشور خدمات او»، نامه پارسی، د ۵، ش ۲، تابستان، ص ۵۱-۵۸.
- فتوحی، محمود رودمعجنی (۱۳۸۵) نقد خیال: نقد ادبی در سبک هندی، تهران، سخن.
- قادری، سید محیی‌الدین (۱۹۴۱) گارسان دتاسی، حیدرآباد دکن: خیریت آباد.
- قاسم، حکیم قدرت‌الله (۱۹۳۳) مجموعه نغز: یعنی تذکره شعرای اردو، لاهور: پنجاب یونیورسیتی.
- قنوجی، صدیق حسن خان (۱۲۹۳) دایة السائل إلى أدلة المسائل، بهوپال: مطبع شاهجهانی.
- لاله سری رام (۱۹۰۸م) خمخانه جاوید، ج ۴ و ۵، دهلی: بی‌نا.
- نصیرای همدانی، محمد (بی‌تا) منشآت، نسخه خطی، ش بازیابی: ۲/۱۸۴۹۰، کتابخانه مجلس، ش IR10-33164
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱) کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ج ۲، تهران: میراث مکتوب.
- هاشمی سنديلوی، احمد علی‌خان (۱۳۷۲) تذکره مخزن الفرائب، ج ۳ و ۵، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ویکی‌پدیا (۱۴۰۰) «ریخته»، <https://fa.wikipedia.org/wiki>، آخرین بازیابی ۱۴۰۰/۰۵/۰۹.

References

- Akhsikati, A. D. (1958). *Diwan* (R. D. Homayun Farrokh, ed.). Tehran: Rudaki. [In Persian]
- Amir Moezzi, M. A. (1939). *Diwan* (A. Eghbal Ashtiyani, ed.). Tehran: Eslamie Bookstore. [In Persian]
- Awhadi, R. D. (1961). *Dīwān-i Awhadī Marāgheī* (S. Nafisi, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Azar-e Bigdeli (1961) *Ātashkadah* (H. Nāseri, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Balami, A. A. (2001). *Tārikh-nāmey-e Tabari* (M. Roshan, ed.). Tehran: Soroush Press. [In Persian]
- Davidar Qomi, R. D. (1986). *Diwan* (A. Mohaddes, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dehar, Q. K. B. M. (1970). *Dastur al-Ekhvan* (S. Najafi Asadollahi, ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Dehkhoda, A. et al. (1998). *Loghatnâme*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Dehlavi, A. (2008). *Diwan* (M. Roshan, ed.). Tehran: Negah Publication [In Persian]
- Esfarangi, S. D. (1978). *Diwan* (S. Zobaydi, ed.). Multan: The Center of National Culture. [In Persian]
- Esmaili, H. (2001). *Le Roman d'Abu Moslem*. Téhéran: Institut Français de Recherche en Iran. [In Persian]
- Farahani, A. M. (2005). *Life and Poetry of Adib al-Mamâlik Farâhâni* (S. A. Musavi Garmarudi, ed.). Tehran: Ghadyani Publication. [In Persian]
- Gardizi, A. S. (1968). *Zayn al-akhbâr* (A. Habibi, ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Ganjoor*, [http:// ganjoor.ir](http://ganjoor.ir).
- Hafez Abru, Ab. L. (1997). *Joğrāfiyâ-ye Hafez Abru* (S. Sajjadi, ed.). Tehran: Miras Maktub. [In Persian]
- Idgah Torghabei, V. (2018). "The Pronunciation of some Words in the *Shahname*". *Iranian Studies*, No 8: PP109-127. [In Persian]
- Inju Shirazi, M. J. H. (1972). *Farhang Jahāngiri* (R. Afifi, ed.). Meshed: Meshed University Press. [In Persian]
- Isfahani, F. (2002). *Dīvân* (M. Kîyâni, ed.). Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. [In Persian]
- Jorfadaghani, N. Z. M. (1966). *Tarjama-ye Tarikh-e Yamini* (J. Shoar, ed.). Tehran: B.T.N.K. [In Persian]
- Jowaini, A. (ed.). (1998). *Farhang-i Masâder al-Lughat*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Malatyavi, M. G. (2004). *Rawdhat al-Oqul* (J. Nazari, ed.). Gachsaran: Islamic Azad University of Gachsaran. [In Persian]
- Mewlavi, J. D. M. (1977). *Kolliyât-e Shams* (B. Forouzânfar, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Modabberi, M. (1991). *Sharh-i Ahwâl va Ashâr-i Shaerân-i Bidiwân dar Qarnhâ-ye 3-4-5*. Tehran: Panous Publication. [In Persian]
- Montajab al-din Badi², A. A. (2005). *Atabat ol-katabat* (M. Qazvini & A. Eqbal, eds.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Moravveji, F. (2019). "Zulfaqar Sharwani". In G. Haddād Ādel (ed.). *Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Nasir Khusraw. (1974). *Diwan* (M. Minavi & M. Mohaqqee, eds.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Nasir Khusraw. (1977). *Safarnāmah* (M. Dabir Siyāghi, ed.). Tehran: Zavvar Publication. [In Persian]
- Niroumand, M. (1977). *A Dictionary of Shushtri Dialect*. Tehran: Academy of Noor Digital Library, <https://noorlib.ir/> [In Persian].

- Noormags, <https://www.noormags.ir/view/fa/default>
- Qaani, H. (1957). *Diwan* (M. J. Mahjub, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Qomri-ye Amoli, S. D. (1989). *Diwan* (Y. Shokri, ed.). Tehran: Moin Publication. [In Persian]
- Radfar, A. & Esmacili Tazekandi, A. (2011). "Guarantying with Some Jewelries in Azerbaijani Style". *Kohan-nâme-ye Adab-e Pârsi*, No 2: 25-53. [In Persian]
- Rastipour, M. (2019). *Diwan-e Azraqi Heravi* (M. Rastipour & M. Kholousi, eds.). Tehran: Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament. [In Persian]
- Rawandi, M. A. (1921). *Rahat al-Sudur wa Ayat al-Surur* (M. Iqbal, ed.). Tehran: Amir Kabir & Tayid Bookstore of Isfahan. [In Persian]
- Razi, A. F. (1997). *Rawd al-Djinnat wa-Rawh al-Djannat fi Tafsih al-Quran* (M. J. Yahaghi & M. M. Nasseh, eds.). Mashhad: The Islamic Reaserch Foundation. [In Persian]
- Safari Aqqaleh, A. (2008). "Majd Hamgar's Name in the *Diwan* of Zulfaqr Sharwani". *Gozaresh-e Miras*, Nos 21-22: 11. [In Persian]
- Sanai, A. M. A. (2002). *Hadiqat-al-Haqiqah va Shariat-al-Tariqah* (M. T. Modarres-e Razavi, ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Sanai, A. M. A. (2003). *Hadiqat-al-Haqiqah va Shariat-al-Tariqah* (M. Hosseini, ed.). Tehran: IUP Publication. [In Persian]
- Shirwani, Z. F. (1934). *Diwan: The Collected Poems of Zulfaqr Shirwani*, (E. Edwards, ed.). London: British Museum.
- Souzani Samarqandi, M. M. (1965) *Diwân* (N. D. Shâh Hosseini, ed.). Tehran: Sepehr Press. [In Persian]
- Surabadi, A B. A. N. (1959). *Tarjomah va Qessehâ-ye Quran* (Y. Mahdawi & M. Bayânî, eds.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- The Text Corpus of Lexicography*, Academy of Persian Language and Literature (<http://search.dadegan.ir/>).
- Varavini, S. D. (1976). *Marzbân Nâmah* (M. Rowshan, ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Yahaghi, M. (ed.). (1985). *Tarjama-ye Quran-e Ray*. Tehran: Shahid Ravaghi Institute. [In Persian]
- Zangi Bukhari, M. M. (1996). *Bustân al-Uqul fi Tarjumân al-Manqûl* (M. Dāneshpazhūh & I. Afshār, eds.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]